

ЕЛАМСЬКИЙ КАЛЕНДАР У XV–XIV СТОЛІТТЯХ ДО Н.Е. (співвідношення з давніми та сучасними календарями, семантика назв місяців і календарних свят)

Дослідження календарно-культових систем певних народів чи етнічних груп, що існували у відповідні епохи, сприяють прогресу у вивченні питань відношення відповідного етносу чи етнічної спільноти до простору і часу, в яких формуються особливості етнічного характеру, а також процесу еволюції світогляду народу чи етнічної спільноти, релігійних вірувань і традицій, пізнання навколишньої природи та її явищ, поглядів на оточуючий світ, суспільства та самої людини і її місця в суспільстві і світі взагалі.

На жаль, не завжди наявні історичні джерела можуть дати повну картину річного циклу календарно-ритуальних подій і сакральних центрів, тобто святкових дат та відповідних ритуалів, імен божеств, яким вони були присвячені, а також інформацію про ритуальні дії, які відбувалися під час таких сакральних дат, тощо [Емельянов 2003а, 251], що, на думку низки дослідників, є цілком необхідним для глибшого розуміння суті кожного окремого свята та окремих відрізків календаря, а також річного календарно-ритуального циклу, характерного для певної культури [Календарь в культуре народов мира 1995, 6; Пропп 1995, 21]. Часто відсутність або недостатня кількість необхідних джерел не дають можливості простежити еволюцію як календарно-ритуальних систем, так і взаємозв'язку між календарними святами у структурному та символічному аспекті, зміни форм та змісту календарних обрядів ритуалів, що сприяють усуненню “суперечностей між природним плином часу та його структурним оформленням у ритуалі”, “узаконенню” зміни, що відбулася, щоб “таким чином санкціонувати новий стан світу” [Байбурин 1993, 123].

Історія календарно-ритуальних систем в Еламі, де з IV тис. до н.е. існувала одна з найдавніших цивілізацій людства, ще май-

же не досліджувалася. Тут можна згадати хіба що статті І.М. Дьяконова, М.А. Дандамаєва та В.А. Лівшиця, надруковані у додатку до російського перекладу монографії Е. Бікермана “Хронологія Стародавнього світу”, що вийшла у 1975 році. У цих статтях наводяться переліки календарних місяців шумерських номових міст-держав, а також вавилонського, еламських та давньоперського календарів та коротко розповідається про зв'язок календаря з циклом землеробських робіт [Дьяконов 1975, 307–319; Дьяконов, Дандамаєв, Лившиц 1975, 300–304]. Еламські місяці у зіставленні із шумерськими й вавилонськими іноді згадуються і в опублікованій у 1999 році праці петербурзького шумеролога В.В. Ємельянова “Ниппурский календарь и ранняя история зодиака”, зокрема місяць *zi-li₂-li₂-tum* (*si₂-li₂-li₂-tum*), що згідно з одним з асирійських джерел, а саме Асторольбією з Ашшуру, яку відносять до I тис. до н.е. [АFO 24 (1973), 102], відповідав 11-му місяцю асиро-вавилонського календаря *Sabaqu* [Емельянов 1999, 130]. Зазначений вчений провів глибоке дослідження календаря священного для шумерів міста Ніппура, що став пізніше, можливо, при цареві Ішбі-Еррі з династії Ісіну (близько 2017–1985 рр. до н.е), після загибелі III династії Уру (2114–2006 рр. до н.е.) [Хинц 1977, 79–81], єдиним календарем Дворіччя, замінивши розрізнені календарно-ритуальні системи окремих шумерських міст-держав (чи інакше – номових держав. – В.Х.). Календарі ранніх шумерських номових держав, незважаючи на наявність подібних назв місяців та спільні риси у релігійних віруваннях, традиціях та обрядах, все ж різнилися між собою як за порядком схожих назв місяців, так і завдяки наявності у календарях окремих шумерських номів назв місяців, що містили імена богів чи сакралізованих царів, яким поклонялися мешканці

цих міст-держав, або номів [Дьяконов 1975, 308–309]. Пізніше семітські аналоги назв ніппурських місяців перейшли до єврейського та арабського календарів, а також до календаря асирійців-християн. У монографії В.В. Ємельянова проведено глибоке дослідження питання зв'язків календарного циклу з релігійними уявленнями шумерів, а також порівняльний аналіз Ніппурського календаря із семітськими календарними системами, календарними уявленнями стародавніх народів Середземномор'я і навіть слов'янських народів. Здійснено також діахронний аналіз документів пізньошумерської й післяшумерської епохи та періоду Вавилонського й Асирійського царств, зокрема пояснювальних текстів щодо назв місяців та змісту релігійних культів, а також міфологічних текстів для більшого розуміння семантики назв ніппурських місяців. Особливо заслуговує уваги дослідження уявлень шумерів про зв'язок між природними явищами в кожному окремому місяці та появою на небесному горизонті певного сузір'я, що лягли в основу формування відомої нам системи образних знаків зодіаку європейської та близькосхідної астрології (Водолій, Овен, Діва тощо) [Ємельянов 1999, 28–29; 129–134]. Наслідувати методика В.В. Ємельянова та його попередників при дослідженні календарної системи Сузіани (розташовувалася на Хузестанській рівнині. – В.Х.), однієї з головних історичних областей сусіднього з Месопотамією стародавнього Еламу, в епоху III династії Уру, коли Сузіана перебувала під владою цієї династії, що призвело до значного впливу шумерських релігійних і календарно-ритуальних традицій на календарно-ритуальну систему Сузіани, намагався й автор цього дослідження у своїй статті під назвою “До інтерпретації назв календарних місяців в Еламі епохи III династії Уру”, виданій у 4-му номері журналу “Східний Світ” за 2009 рік [Храновський 2009, 69–77].

Основна проблематика, дослідженню якої було присвячено цю статтю, стосувалася порядку місяців у календарній системі Сузіани у зазначений період та історико-лінгвістичної інтерпретації їхніх назв, а також святкових дат та подій, що відзначалися у ці місяці, та річного ритуально-календарного циклу, характерного для еламської культури того часу, у якому відображався річний природний та сільськогосподарсь-

кий цикл, що сформувався завдяки відповідному географічному положенню Сузіани та рівню соціально-економічного й культурного розвитку її населення у зазначену епоху. Значну увагу у вищезгаданій статті автор приділив і питанню співвідношення місяців еламських та месопотамських календарних систем із сучасним григоріанським календарем, а також з єврейським, новоасирійським та арабським календарями.

Перша з вищезазначених проблем стосується порядку місяців доніппурських календарів Дворіччя та Еламу. І тут справа полягає не лише у браку текстів зазначеної епохи та попередніх періодів, що містили б чіткі переліки місяців. Навіть у випадку їхньої наявності при діахронному аналізі таких переліків можна помітити різницю у написанні місця місяців з однією й тією ж назвою у їхніх переліках, що належать до різних періодів чи міст або держав. Наприклад, згаданий еламський місяць *zi-li₂-li₂-tum* (*si₂-li₂-li₂-tum*) в асирійській Астролябії XI ст. до н.е. відповідає 11-му асировавилонському місяцю *šabatu*, проте у переліку місяців еламського календаря, знайденого на розкопках поселення Хафт-тепе на південний схід від Суз, дослідженню якого й присвячено цю статтю, місяць з подібною назвою *si-li-li-ti* посідає 10-те місце [Negahban 1993, 367]. Однією із причин такої розбіжності може бути відсутність у стародавніх державах Передньої Азії, зокрема у Месопотамії та Еламі, єдиного порядку вставки високосного тринадцятого місяця при переході від місячного календаря, що на 11 діб коротший від сонячного, до місячно-сонячного. У давніх шумерських номових державах, принаймні у середині III тис. до н.е., було вжито заходи щодо узгодження місячних календарів із сонячним роком, що більше відповідав природно-господарському календарю землеробських суспільств, ніж місячний, який був зручним для первісних общин мисливців та збирачів, а також кочовиків-скотарів. Сонячний календар був зручнішим, ніж місячний, для простих землеробів, які мали знати, коли розливаються ріки, щоб встигнути очистити старі канали та прорити нові, створити необхідні для зрошення полів водосховища та зміцнити дамби, щоб зорієнтуватися, коли спаде вода, аби взятися до оранки та сіви, коли почнеться спека, щоб не спізнитися з перегонем худоби на

нові пасовища. Вигідним був цей календар і для влади з точки зору стягування податків після збору врожаю певної сільськогосподарської культури у певні місяці. Тому шумерські чиновники вже близько 2500 р. до н.е. вели точний і детальний рахунок по днях, місяцях і роках та сприяли введенню місячно-сонячного календаря, згідно з яким сільськогосподарський рік складався з 12 місяців, одні з яких мали 29, інші – 30 діб, і вираховувався за фазами місяця, і цей рік періодично доповнювався “високосним” тринадцятим місяцем, щоб підганяти цей місяць до пори ранніх жнив ячменю, що припадає на лютий – першу половину березня, коли за вавилонським календарем наставав перший місяць року – нісан [Бикерман 1975, 18–19].

Згідно з наявними джерелами, єдиного порядку доповнення високосних місяців у різних країнах протягом історії стародавньої Передньої Азії не було. На ранніх етапах переходу від місячного до місячно-сонячного календаря у Месопотамії, як зазначав І.М. Дьяконов, виникала плутанина з відповідністю сільськогосподарських робіт та назв місяців, що відображали суть цих робіт, внаслідок недотримання певного порядку доповнення високосних місяців при зсуві місячного року, і тому нерідко бувало так, що місяць жнив чи оранки наставав дещо пізніше чи раніше, ніж виконувалися ці роботи [Дьяконов 1990, 291].

Часто у II тис. до н.е. додаткові місяці вставлялися за вказівкою влади. Так, у 1760 р. до н.е. Хаммурапі видав указ, згідно з яким після місяця Улулу (6-й місяць асиро-вавилонського календаря, що відповідав, вірогідно, вересню-жовтню, як і місяць Елул у єврейському календарі. – *В.Х.*) мав іти другий улулу, а не наступний місяць ташріту (у єврейському календарі – тішрі. – *В.Х.*). А ташріту у таких випадках наставав на 30 діб пізніше. Іноді протягом одного сільськогосподарського року додаткові місяці вставлялися по 2–3 рази через нерівномірні проміжки часу. За даними клинописних документів, лише починаючи приблизно з 600 р. до н.е., вставки додаткових місяців відбувалися за відповідними правилами. Згідно з цими документами, протягом 224-річного періоду, що тривав з 611-го по 387 р. до н.е., 78 років мали додаткові місяці. Оскільки тривалість багатьох років ще не визначено, деякі дослідники припускають, що придворні астроно-

ми протягом кожного 8-річного періоду вставляли по три додаткові місяці [Бикерман 1975, 19–20]. Також, ймовірно, починаючи з VI ст. до н.е., астрономи додавали по сім місяців протягом кожного 19-річного періоду, хоча вибір року, коли вставляли додатковий місяць, міг змінюватися залежно від окремих випадків. Так чи інакше, вавилонським астрономам вдалося обмежити коливання дати початку року. Зокрема, у часи правління давньоперського царя Кіра II Великого між 538 та 520 рр. до н.е. та після його царювання вавилонські астрономи досягли такого результату, що з року в рік новорічні свята починалися не раніше 12 березня й не пізніше 18 квітня, аналогічно тому, як Великдень у католиків відзначається між 22 березня та 26 квітня. Іншими словами, перший місяць року за вавилонським та давньоперським календарем, нісану, завжди з ранньою весною, а початок інших місяців узгоджувався з рухом природного супутника Землі. Вавилонський місячно-сонячний календар було запозичено іудеями у 586 р. до н.е. після завоювання Єрусалима Навуходоносором [Бикерман 1975, 20], і, беручи до уваги систему обрахунку часу згідно із сучасним єврейським календарем, що зберіг до нашого часу назви вавилонських місяців, можна уявити, як він мав би виглядати в ідеалі, коли його місяці мали б мінімальне відхилення від місяців сонячного календаря. Рік згідно із цим календарем складається з 12 місяців, а для забезпечення максимального узгодження із сонячним календарем кожного 3-го, 6-го, 8-го, 14-го та 17-го років 19-річного календарного циклу додається 13-й місяць – адар-бет [Бройтман 1991, 5].

Не можна з усією впевненістю стверджувати, що вавилонський календар, який у 1-й половині I тис. до н.е. використовували й еламіти [Hinz 1963, 1–3], у той час, коли його запозичили давні іудеї, виглядав так само, як і сучасний єврейський календар, хоча не виключається й такий варіант. Наявні асиро-вавилонські та шумерські джерела не дають повної картини еволюції календарних систем Дворіччя у давнину. Історію еволюції еламських календарних систем простежити ще важче як за браком необхідних джерел для дослідження календарних систем, так і за наявністю “білих плям” узагалі в історії еламських державних утворень.

Однією з найбільших таких “білих плям” як у політичній історії Еламу, так і в історії

його світоглядно-релігійної системи, до якої належить і її календарно-ритуальний аспект, був тривалий, майже півторастолітній період між кінцем XVI ст. та серединою XIV ст. до н.е., тобто між кінцем епохи еламської династії Епартидів (приблизно 1850–1505 рр. до н.е.) [Хинц 1977, 179] та початком періоду царювання династії Іге-Халкідів. Тривалість цього періоду переглядалася дослідниками щоразу, коли було знайдено нові джерела, завдяки яким початок правління Іге-Халкідської династії, що має велике значення для політичної та культурної історії Еламу, датувався як серединою XIV ст. до н.е., так і півстоліттям раніше [Хинц 1977, 110–120, 180; Steve, Vallat 1990, 148–154]. Останні відомі науці писемні джерела періоду попередньої Епартидської династії відносять приблизно до 1500 р. до н.е. [Хинц 1977, 98], і після цього настав тривалий “темний період” еламської історії. Згідно з версією В. Хінца, висловленою у його праці “Держава Елам”, виданою в оригіналі німецькою мовою ще в 1964 році й у російському перекладі у 1977 році, перше відоме науці історичне джерело після “темного періоду”, або “касситської ночі”, належить до завоювання Суз касситським царем Курігалзу II, що правив у 1345–1324 рр. до н.е., хоча через півтора десятиріччя, згідно з джерелами, якими користувався В. Хінц, до влади у країні прийшла нова еламська династія Іге-Халкі, що відновила еламську державність [Хинц 1977, 98; 110–111].

Значно скоротили період “касситської ночі” й результати розкопок 60-х та 70-х рр. минулого століття, здійснених іранським археологом Е. Негяхбаном на пагорбах Хафт-тепе, розташованих на відстані 15 км на південний схід від Суз (топонім “Хафт-тепе” перською мовою означає “сім пагорбів”. – В.Х.). Ці пагорби, на жаль, ще досі повністю не розкопано, і під ними можуть перебувати рештки адміністративних або житлових будівель, храмів чи гробниць. Відкритий у результаті зазначених розкопок архітектурний комплекс складається із храму-зіккурату, а також царської гробниці правителя Темпті-Ахара (Темпті-Ахара) [Negahban 1993, 97–121; <http://www.shahnamehvairan.com/arceo/hafttape-shoosh-3743-pr.htm>].

Археологічна пам’ятка Кабнак, а саме так згідно з писемними даними звався храмовий комплекс та некрополь, побудовані у часи Темпті-Ахара [Negahban 1993, 371],

містить звіти про розрахунки, оплату праці та виділення продуктів і речей до свят, жертвопринесення та повсякденного раціону охоронців і служників храму та гробниці, написані аккадською мовою, якою складено всі документи, знайдені досі на Хафт-Тепе, а також печатки, що до певної міри проливають світло на питання хронології періоду правління тодішнього еламського можновладця. Наведемо уривки з таких документів. У тексті одного з відбитків печаток міститься як назва цього храмового й поховального комплексу, так і ім’я тодішнього володаря Суз і Аншану, або Анзану (еламської історичної області, розташованої у гірських долинах сучасної Іранської провінції Фарс. – В.Х.): *Te-ep-ti-a-[ha-ar] EŠŠANA Šu-šī u An-za-[an]* “Тепті-Ахар, правитель Суз і Аншану” (Аншану. – В.Х.) [Negahban 1993, 395]. Один із документів, а саме табличка № 38, знайдена на Хафт-тепе, що містить фінансово-господарський звіт про виділення грошової суми в певних кількостях срібних злитків для проведення свят та, можливо, для забезпечення потреб храму, допомагає встановити період правління Темпті-Ахара, оскільки цей документ складено в рік звільнення Еламу з-під влади одного з касситських царів: *5/6 MA.NA 2 GÍN KŪ.GI mu-ut-tu-[ū] ša Ta-mi-[ša]-ak ITU A-bi 2 [...]* *UD is-su uš MU EŠŠANA Ka-da-aš-ma-an^d KUR.GAL ū-sa-aš-ḫi-ru* “5/6 мін та 2 сиклі золота для забезпечення харчування... Тамісака (?) у місяць Абу (Абі) 2 [...] у рік, коли царя Кадашмана-Енліля прогнав та переслідував (його)” [Negahban 1993, 385–386]. Синхронність цієї події з періодом правління Темпті-Ахара підтверджується відтиском печатки з написом: *at-ḫi-bu ša-ak-nu GAL ša Ka-ab-na-a[k] qī-pu še-mu-ū pi-ri-iš-ti ša Te-ep-ti-a-ha-ar EŠŠANA Šu-šī [ARAD] ša^d IM* “Атхібу, великий правитель Кабнаку, керівник та управитель, що користується довірою Темпті-Ахара, царя Суз та раба бога IM” (IM є ідеограмою, що позначається при написанні латиницею та кирилицею великими буквами, а істинну вимову імені цього божества поки не виявлено. – В.Х.) [Negahban 1993, 385–386].

Шумерська ідеограма KUR.GAL, що стоїть після клинописного написання касситського імені Кадашман (*Ka-da-aš-ma-an*), значення позначок якої перекладається як “висока гора”, здебільшого трактувалася вченими як епітет шумерського бога Енліля.

Таке трактування, на нашу думку, є правильним, оскільки для характеристики Енліля, одного з головних божеств шумерського пантеону, бога повітря й вітру, володаря простору, розташованого між небом та землею [Емельянов 2003а, 115], нерідко у стародавніх текстах використовувався епітет “висока гора” [Крамер 1965, 99].

Таким чином, автор може погодитися з версією про тотожність імен *Ka-da-aš-ma-an*^d KUR.GAL та Кадашман-Енліля, яким звався один із вавилонських царів касситської династії. З доступних науці писемних джерел епохи правління касситів у Вавилонському царстві відомо імена двох царів з таким ім'ям: Кадашман-Енліль I, що правив до 1375 р. до н.е., тобто до початку правління царя касситської династії на ім'я Бурна-Буріаш II (1375–1347 рр. до н.е.), а за Стевом і Валла – у 1374–1360 рр. [Steve, Vallat 1990, 151]; Кадашман-Енліль II, правління якого припадає на період між 1279 та 1265 рр. до н.е. У зв'язку з неможливістю синхронізувати період правління Темпті-Ахара одночасно з епохами двох царів на ім'я Кадашман-Енліль внаслідок майже сторічної різниці між періодами їхнього царювання, вченими висловлювалися гіпотези стосовно синхронності царювання Темпті-Ахара із правлінням одного із вказаних царів Касситської династії у Вавилоні. Оскільки згідно зі знайденими джерелами епоха царювання Кадашман-Енліля II була синхронною періоду правління еламських царів Ігехалкідської династії – Хубманумени II, що за даними хронологічного вивчення на основі джерел, якими еламітологи володіли у 60-ті – 80-ті роки минулого століття, царював приблизно у 1300–1275 рр. та Унташ-Напіріші (близько 1275–1240 рр. до н.е.) [Хинц 1977, 111–115; Negahban 1993, 397–398], Е.О. Негяхбан дійшов до висновку про ймовірну синхронність правління Темпті-Ахара з епохою царювання Кадашман-Енліля I у Вавилоні, тобто до 1375 р. до н.е. [Negahban 1993, 398].

Твердження французьких дослідників М.Ж. Стева та Ф. Валла базується на основі аналізу даних пошкоджених еламських документів, знайдених у 80-ті рр. минулого століття у Берлінському музеї, зокрема, листа № VAT 17020, надісланого еламським правителем до касситського двору у Вавилон. У цьому листі йдеться про шлюб еламського царя Пахірішшана (роки правління, за В. Хінцом, 1330–1310 рр. до н.е.), нащадка

Іге-Халкі, засновника однієї з наймогутніших в еламській історії Іге-Халкідської династії, початок царювання якої раніше відносили до XIII ст. до н.е. [Хинц 1977, 112–115, 180], з дочкою чи сестрою (дані неточні внаслідок пошкодженості таблички) вавилонського царя касситської династії Курігалзу I, царювання якого, згідно з існуючими писемними даними та історичними обрахунками, відбувалося між 1390 та 1375 рр. до н.е. Це, на думку М.Ж. Стева та Ф. Валла, унеможливило синхронізацію періоду правління Кадашман-Енліля I (1374–1360 рр. до н.е.) [Steve, Vallat 1990, 150]. Хоча деякі історики вважають, що в династичний шлюб із родиною зазначеного еламського царя вступив не Курігалзу I, а Курігалзу II (роки царювання 1333–1312 рр. до н.е., за іншими даними – 1345–1324 рр. до н.е.). Проте автор цієї статті не вважає останню версію достатньо обгрунтованою, оскільки згідно з наявними джерелами сучасником Курігалзу II був еламський цар Хурпатіла (Хурбатіла), про якого, на жаль, нічого не відомо, крім того, що він напав на південно-східну частину Вавилонського Примор'я, а в битві з Курігалзу II зазнав поразки [История Древнего Востока 1983, 424, 489; Хинц 1977, 110; www.elbabilon.ru/vavilonskie-tsari.html]. н.е. [Steve, Vallat 1990, 153], а М.Ж. Стев та Ф. Валла відносять цей період майже на сто років раніше [152, 152–154]. Автор цього дослідження припускає, що період правління Темпті-Ахара може бути синхронним епосі касситського царя Кадашмана-Харбе (період правління його невідомий, проте згідно з наявними джерелами він правив до Курігалзу I, тобто у 2-й половині XV ст. до н.е.). На таку думку автора цієї праці наводить ототожнення касситами Енліля, шумерського верховного бога (у вавилонян він звався Елліль), покровителя Ніппура, із власне касситським богом Харбе [История Древнего Востока 1983, 423, 427], і тому напівідеографічний напис *Ka-da-aš-ma-an* KUR.GAL може означати, на нашу думку, ім'я як касситського царя Кадашмана-Енліля, так і його попередника Кадашмана-Харбе. На користь гіпотези про віднесення періоду царювання Темпті-Ахара до XV ст. до н.е. свідчать і археологічні знахідки, виявлені на Хафт-Тепе, – керамічний посуд та інші речі, які археологи відносять саме до XV ст. до н.е. [<http://www.shahnamehvairan.com/arceo/hafttape-shoosh-3743-pr.htm>].

Хоча не знайдено документів, що містили б інформацію про роки царювання

Тепті-Ахара, Негяхбан все ж вважав, що це була довготривала епоха стабільності в Еламі, яка створила можливість побудови таких грандіозних споруд, як храм-зіккурат у Кабнаку [Negahban 1993, 398].

Вченими ще не зроблено остаточного висновку про призначення цього храмового комплексу та некрополя, проте автор статті висловлює гіпотезу, що цей комплекс міг символізувати “дім-акіту” (аккадська форма від шумерського a_2 -*ki-ti*, значення якого трактується приблизно як “новоріччя”, “півріччя”, початок щорічних землеробських робіт”, як-от, наприклад, сівба, оранка тощо [Емельянов 1999, 77; Емельянов 2003, 105–106]). У Дворіччі, починаючи від шумерської епохи, ці півріччя-акіту святкували під час весняного та осіннього рівнодення, початку нового циклу робіт. Для виконання обряду акіту за містом будували храм покровителя цього міста чи держави, до якого це божество начебто поселялося, покинувши місто, у період, коли закінчувалися сільськогосподарські роботи, культ яких символізувало зазначене божество, що, згідно з уявленнями давніх землеробів, помирало, покидаючи місто, де була статуя цього божества. Воно мало поселитися в домі-акіту, а потім воскреснути й повернутися в місто. Приклад тому – шумерсько-аккадське повір’я про бога сівби зерна Думузі (Таммуза), що “вмирав” під час літньої спеки у червні й липні, коли селяни, зібравши врожай ячменю та пшениці, заорювали в землю трав’яний покрив як добриво та насіння для нового врожаю, що у їхній уяві асоціювалося з “похованням” Думузі, який потім мав “воскреснути” з новим врожаєм [Емельянов 1999, 77–78; Емельянов 2003, 105–106].

Ця думка про призначення храмового комплексу та гробниць на Хафт-Тепе поки що може залишатися на рівні гіпотези. Проте знайдені господарсько-адміністративні документи, що містять дані про календарні місяці цієї епохи, до речі найдавніші з еламських документів, що містять дані про порядок місяців в еламському календарі, можуть у певній мірі допомогти у дослідженні господарсько-ритуальних річних циклів на цьому етапі історії культури, релігії та ідеології еламітів та до певної міри вирішити завдання, що стоять перед цим дослідженням. Завдання полягають у визначенні співвідношення між еламським календарем XV–XIV ст. до н.е. та іншими календарними системами Дворіччя та Ела-

му, що ускладнюється внаслідок того, що немає даних про тривалість окремих місяців та року в цілому, як і у вищезазначених календарях шумерів та вавилонян, тому що невідомим залишається порядок можливого вставлення додаткового високосного місяця, що, очевидно, було характерно і для еламського календаря цієї епохи, оскільки майже всі місяці у ньому або мають назви вавилонських місяців, або ж відображають місцеві господарські цикли та релігійні вірування й ритуали, проте позначаються аккадськими словами. Крім того, слід встановити, наскільки це можливо, семантику назв місяців та визначити зміст календарно-ритуальних актів і свят, що відзначалися у ці місяці, щоб відтворити тогочасний річний господарський та релігійно-ритуальний цикл, який відображає особливості світосприйняття та релігійно-ідеологічної системи еламітів у період, що розглядається, а також етнокультурні зв’язки населення Еламу в цю епоху.

Фактичний матеріал для дослідження цього питання, а саме документи, що були знайдені на Хафт-Тепе, було опубліковано в монографії іранського археолога Е.О. Негяхбана “Haffari-ye Haft-Tepeh va Dasht-e Khuzestan”, виданій у Тегерані у 1993 році [Negahban 1993, 355–367]. Інтерпретації назв окремих місяців та співвідношенню календаря цієї епохи з іншими календарними системами в історії Еламу, Месопотамії та Давньоперського царства (див. таблицю) було присвячено також і опубліковану у 2000 році в Інтернеті статтю італійського дослідника Еламу Дж.П. Бацелло “Babylonia and Elam. The Evidence of the Calendars”, що являє собою короткий історичний огляд еламських календарних систем від XX до VII ст. до н.е. зі спробою провести паралелі між місяцями еламського календаря, семантику назв яких, внаслідок слабкої вивченості еламської мови, важко визначити, та синхронними їм місяцями вавилонського й асирійського календарів [Basello].

Документи, знайдені на Хафт-Тепе, складені аккадською (ассиро-вавилонською) мовою, яка мала в той час широкий вжиток в Еламі як мова міжнародного спілкування між народами Передньої Азії або як мова сакральних текстів [Negahban 1993, 355–357]. Елам постійно перебував у культурних зв’язках із Месопотамією, незважаючи на постійне суперництво із Дворіччям у політичному й культурному аспектах

у боротьбі за гегемонію в регіоні [Храновський 2007, 1, 9; Negahban 1993, 26].

Основним змістом цих текстів є видача продуктів, худоби, металевих і дерев'яних виробів, посуду для повсякденного раціону або ж у зв'язку з певними святами. Автора роботи, як і інших дослідників календарних систем Дворіччя та Еламу, такі документи цікавлять лише у двох аспектах: 1) як надійні джерела, що підтверджують наявність календарної системи в Еламі з прадавніх часів; 2) як джерела, що свідчать про її тісний взаємозв'язок із месопотамськими календарними системами, завдяки чому при порівнянні з асиро-вавилонськими документами, зокрема з асирійською Астролябією, складеною в XI ст. до н.е., де подається переклад аккадською (вавилонською) мовою шумерських назв місяців ніпурського календаря, опис та зміст обрядів, що здійснювалися у певний місяць [Емельянов 1999, 39–40], можна отримати деякі дані про семантику назв місяців в еламських календарних системах та про сутність обрядів і ритуалів, що відбувалися у певні місяці.

Серед писемних пам'яток, знайдених на Хафт-Тепе, у цьому дослідженні нас цікавить насамперед документ за № 1 (XLIV), що являє собою напис на камені, висічений клинописними знаками, що належать до середньовавилонської епохи. Цей документ містить вказівки щодо заготівлі щомісячних та річних норм пожертвувань богам у вигляді жертвних баранів, борошна та ячмінного пива служниками та охоронцями храму, що мають як еламські, так і вавилонські імена. Вони повинні були заготовляти пожертвування щомісячно та у зв'язку з основними святами. Крім того, ці тексти містять також інформацію щодо заготівлі зазначеної землеробської та тваринницької продукції для раціону самих охоронців та служників храму [Negahban 1993, 368]. Цей документ було перекладено Е. Рейнер (IRET). Саме з нижчевикладених уривків тексту документа можна дізнатися назви місяців згаданого періоду і встановити їхній порядок в еламському календарі XV–XIV ст. до н.е., хоча, на жаль, деякі частини тексту, що містять також назви місяців, пошкоджено.

Необхідно процитувати деякі рядки цього документа, що містять назви місяців еламського календаря зазначеної епохи та відомості щодо їхнього порядку у календа-

рній системі цієї епохи: 1) [x x x x b]i-il-la-tu ITI & UDU.NITÁ te-er-ru še-et-ru ša ITI A-da-ri ù ITI Še-er-i [EBUR ...] “(борошно та) ячмінне пиво (кожного) місяця (буде принесено) Терру-Шетру (протягом) місяців *adari* та *šeri-EBUR* ...” [Negahban 1993, 358].

Назва першого місяця, вказаного в цьому джерелі – *adari*, – є співзвучною з назвою вавилонського місяця аддару (лютий-березень) [Хрестоматія по истории Древнего Востока 1980, 326], сучасного єврейського місяця адар (лютий-березень) та тотожного йому за назвою місяця сучасного асирійського християнського календаря і місяця азар сучасного арабського сонячного календаря (обидва останні місяці як у новоасирійському, так і в арабському календарі відповідають березню. – В.Х.).

Згідно з аккадськими текстами I тис. до н.е., назва місяця *addaru* походить від кореня *adaru*, що означає “бути погано видимим, темним (про небесне тіло); бути засмученим, схвильованим, боятися”. Дух обмеження та страху, що визначає семантику цього місяця, підтверджується приписами царям звільнити 16-го дня цього місяця ув'язнених, а також поститися – не їсти риби та м'яса 13-го та 20-го дня цього місяця. Такий дух страху, згідно з уявленнями стародавніх народів Месопотамії, а також Середземномор'я та Східної Європи, був характерний для старих задрісних богів, які відчували, що з настанням весни їм приходить кінець. В асиро-вавилонській міфології це були сім богів-синів Енмешарри, які несли хвороби та руйнування, у римлян – бог Марс, якого виганяли 14 березня, у слов'ян – смертоносний Касьян, з яким пов'язане 29 лютого у високосні роки. У цей же період серед стародавніх народів вказаних регіонів відбувалися й обряди-вакханалії з надмірним вживанням хмільних напоїв та неупорядкованими статевими зв'язками, що знаменували прихід весни й нового життя, зокрема свято Афродіти й Адоніса в Сирії (9 березня), Кібелі в Малій Азії (15 березня), Бахуса в Римі (17 березня), Астарти у Фінікії (17 березня). Ім'я цієї богині споріднене з іменем Іштар (шумерської Інанни) – богині кохання і водночас війн і розбрату. В одному з документів, знайдених у Ніневії, що, на жаль, містить неповний напис внаслідок його пошкодження, повідомляється про святкування *a₂-ki-tu* “новоріччя, початок

нового півріччя” царцею богів, тобто богинею Іштар [Емельянов 1999, 137–138].

Згідно із шумерським ніппурським календарем, що ліг в основу вавилонського, асирійського, еламського та єврейського календарів, це був останній, 12-й, місяць, що позначався шумерськими клинописними знаками *še-gur-ku* та ідеограмою ŠE.GUR₁₀KU₅. Ця, а також інші подібні за значенням ідеограми, наприклад ŠE.KIN.KUD, ŠE.KIN.KIN тощо, перекладаються дослідниками як “місяць жнив ячменю”, що відповідав лютому-березню. У цей час на Месопотамській рівнині починається ранній паводок на річці Тигр, піднімається вода, що з’єднує канали Тигру та Євфрату. Вода затоплює значні ділянки цієї родючої рівнини, проте її мешканці в цей час вирощують літню зелень і починаються жнива ранніх зернових [Емельянов 1999, 129, 135]. Аналогічні природні явища та проведення подібних сільськогосподарських робіт відбуваються й на Хузестанській (Сузіанській) рівнині.

Чому місяць *adari* стоїть першим у вищезгаданому документі з Хафт-Тепе, а не останнім, як у ніппурському календарі та інших календарних системах стародавнього Дворіччя та Еламу, у тому числі і згідно з порядком еламських місяців, зазначених в асирійських джерелах кінця II – початку I тис. до н.е.?

Місяця, які посідали місяці, що позначалися вищезгаданими шумерськими ідеограмами, різнилися у доніппурських календарях давніх шумерських номових міст-держав, що, можливо, було пов’язано з різною періодичністю доповнення тринадцятого місяця в окремих містах державах. Місяць, що позначався шумерограмою ŠE.GUR₁₀KU₅, був у Лагаші одинадцятим, а в досаргонівському Урі – першим місяцем нового року, мав також варіанти написання ŠE.KIN.KUD та *še-gur-ku*, які згідно із шумерсько-аккадськими словниками-силабаріями перекладалися як “жнива ячменю (за допомогою) серпа” [Емельянов 1999, 135].

Проте, крім можливих часових зсувів місяців давніх місячно-сонячних календарів Дворіччя та Еламу, у тому числі й місяців, назви яких виявлені у вищезгаданому документі з Хафт-Тепе, вірогідно, мав місце і вплив іншого фактора на те, що саме останній місяць шумерсько-аккадського ніппурського календаря став на перше місце в еламському календарі епохи Хафт-

Тепе. Цим фактором могло бути настання більш раннього весняного паводка на річках Керхе, Карун та Діз, де виникли еламські державні утворення [Хинц 1977, 14], ніж у долині Євфрату, де сформувалася месопотамська цивілізація. У долині цієї річки паводки відбуваються здебільшого в кінці березня. Деякі дослідники історії календарних систем Дворіччя, внаслідок відсутності відомостей про ті події, що правили точками відліку при початку року згідно з давніми месопотамськими календарями, наводять аналогію з Давнім Єгиптом, де Новий рік відзначали під час розливу Нілу, і припускають, що саме весняний паводок на річці Євфрат, що починався в кінці березня, правив початком шумерсько-вавилонського року [Емельянов 1999, 46]. Проте у долині Керхе та Каруну, як і в долині Тигру, такі паводки починаються ще у лютому, й навіть наприкінці січня, внаслідок розливу річок і дощів, що не припиняються [Емельянов 1999, 129], а наприкінці лютого та у першій половині березня у сучасному Хузестані починається водовідведення [Sad-dha-ye Makhzani va Tanzimi-ye Karkheh], що є необхідним після закінчення паводка задля збереження води для зрошення та запобігання випаровуванню води зі штучних водоймищ і зрошених полів, що може призвести до ерозії ґрунтів.

Чи збігався у зв’язку з цим перший місяць еламського календаря XV–XIV ст. до н.е. з березнем, чи, може, частково з лютим? На ці питання ще не можна дати відповіді за відсутністю даних щодо тривалості місяців та узгодженості механізму доповнення високосних місяців у месопотамських календарях зазначеної епохи. Саме тому при діахронному порівняльному аналізі еламських календарів, як і месопотамських, виникає величезна плутанина, зокрема і у зв’язку з тим, що у вищезгаданих асирійських джерелах VIII–VII ст. до н.е. першим серед еламських місяців стоїть навіть не *adari*, а, як вважають дослідники, попередній місяць ніппурського й вавилонського календаря *šabatu*, який до того ж, згідно з порядком еламського “календаря з Хафт-Тепе”, стоїть останнім за списком (див. таблицю). Місяць *šabatu* згідно із сучасним єврейським календарем називається “шват” і відповідає січню-лютому. Таку ж назву має й місяць лютий згідно із сучасним асирійським християнським календарем, а в арабському сонячному календарі цей лютий

зветься “шубат”. Вавилонський місяць *ša-batu*, назва якого аккадською мовою означала “побити (вітром)”, “змести (водою під час потопу)”, починався у 2-й половині січня та закінчувався у лютому. Саме в цей час у Месопотамії та Сузіані внаслідок частих дощів підіймається вода в річках та каналах, і дме сильний вітер з моря. У місяць Шабату здійснювалися жертвопринесення на честь асирійського бога лютото вітру Дагана та шумеро-вавилонського Ішкура-Адада, божества грози, бурі та дощу. У цей період Сонце переходить у знак Водолія (21 січня), а за два дні до того православні християни святкують Водохреще [Емельянов 1999, 129–134].

В асирійських текстах VIII–VII ст. до н.е. назву місяця *Šabatu* позначено ідеограмою ITI BARA₂-ZA₃-GAR (див. таблицю), що, згідно з її трактуваннями дослідниками ніппурського календаря, означає “місяць (оновлення) престолів святилищ (на початку року)” [Емельянов 1999, 49–50]. Цією ідеограмою позначався перший місяць ніппурського (вавилонського) календаря, що звався аккадською мовою *nisan(u)* “жертва”, від шумерського *nesag*. На 14-й день цього місяця, що згідно з ніппурським календарем відповідав березню-квітню, мешканці Дворіччя приносили в жертву перші плоди врожаю й перших ягнят білої шерсті, що, ймовірно, заміняло людські жертви [Емельянов 1999, 55]. Назва, подібна за звучанням до зазначеної аккадської назви цього місяця – *нісан*, – присутня і в сучасному єврейському календарі і, згідно з цим календарем, відповідає березню-квітню, а в арабському та новоасирійському календарях – квітню (В.Х.).

Назву другого місяця частково пошкоджено, проте Е. Рейнер відновила його назву, взявши за основу назви місяців та порядок їхнього розміщення один за одним згідно з еламським календарем VIII–VII ст. до н.е., зафіксованим асирійськими джерелами (див. таблицю). У цьому календарі назви місяців та порядок їхнього розміщення подібні до назв місяців, що містяться в непошкодженій частині документа з Хафт-Тепе [Negahban 1993, 367]. Тому Е. Рейнер зробила висновок, що пошкоджена частина назви зазначеного місяця містила ідеограму EBUR, буквально значення якої – “жнива”, “врожай”, “збирання врожаю” [Akkadian Dictionary]. Шумерські ідеограми можуть відображати як власне

шумерські за походженням, так і аккадські й навіть еламські слова та лексичні запозичення з інших давніх мов Передньої Азії, що застосовували клинопис. Причому ці ідеограми можуть мати не одне, а кілька значень. З історичної точки зору це можна пояснити тим, що звучання ідеографічних знаків відомо нам у більшості випадків із шумерсько-аккадських переліків знаків та словників, складених у пізньошумерську та післяшумерську епоху, і дослідникам не завжди відомі всі значення, які мав певний знак протягом усього періоду існування клинописної системи. Тут, як зазначив І.М. Дьяконов, для дослідника є дуже важливим правильний вибір значення ідеограми, яку він вивчає [Дьяконов 1958, 48–49]. Якщо в цьому випадку значення ідеограми EBUR дослідники обрали правильно, то у словосполученні ITI *Še-er-i* EBUR обидва слова означають “жнива” або “збір врожаю”. Чи є це словосполучення тавтологією? Можливо, ці два синоніми лише підсилюють значення одне одного. Урожай основних зернових культур – озимої пшениці та ячменю, посіяного у лютому, що дозріває протягом 80 днів, – як у давнину, так і нині збирають у кінці квітня і в травні як у Дворіччі, так і в Хузестані [Емельянов 1999, 57; Юсифов 1968, 30].

Наступні рядки тексту документа № 1 (XLIV), що містить назви місяців згідно з календарним порядком зазначеної епохи, значно пошкоджено: 2) ... 10 UDU.NITA *šá* 2 ITI *Ku-uk-Al-la-at-tu i-na-an-din* 6 GUR ZI.DA [6 GUR *bi-il-la-ta* 10 UDU.NITA *šá* ITI *Pi-it-ba-ba-a* 3) ù ITI DINGIR.MAÑ *šá* 2 ITI] *Ku-uk-eš-ru-ù i-na-an-din* 6 GUR ZI.DA 6 GUR *hi-il-la-ta* 10 UDU.NITA *šá* ITI *A-[bi ù ITI La-lu-bi-e šá* 2 ITI *I-ri-ba-am-ma i-na-an-din* “... 10 баранів на 2 місяці – підношення від Кук-Алатту, 6 гурів (міра об’єму у Шумері та Вавилонії II тис. до н.е.=300 л, за іншими даними – 252,6 л [Хрестоматія по історії Древнього Востока 1983, 323]) борошна, [6 гурів ячмінного пива, десять баранів (протягом місяців) *Pit-babi* та DINGIR.MAÑ, протягом 2 місяців буде принесено Кук-Ешру; 6 гурів муки, 6 гурів ячмінного пива, десять баранів (протягом місяців) *A[бу та Лалубе, на 2 місяці буде принесено Ірібамою]*” [IRET; Negahban 1993, 358]. У цьому уривку цілком стерто назви місяців, і Е. Райнер для реконструкції еламського календаря XV–XIV ст. до н.е. використала перелік еламських місяців згідно з асирій-

ськими текстами VII–VII ст. до н.е. (див. таблицю).

Якщо попередні місяці, що згадуються в цьому тексті з Хафт-Тепе, згідно з нашим припущенням та на основі результатів досліджень інших календарних систем Дворіччя та Еламу, могли тривати в період не раніше лютого та не пізніше травня, то перший із зазначених у попередньому абзаці місяців – *pīl bābi*, що перекладається з аккадської як (місяць) “відкриття воріт” [Basello], міг тривати як у період частково квітня і частково травня, так протягом лише травня або й навіть травня-червня, проте не пізніше, оскільки, по-перше, вищезгаданий місяць абу, що йшов за наступним після *pīl bābi* – місяцем DINGIR.MAH, згідно з даними ніппурського календаря, припадав на пік літньої спеки і тривав протягом липня-серпня [Емельянов 1999, 85]; по-друге, назва місяця *pīl bābi*, незважаючи на позначення за допомогою аккадського (вавилонського) словосполучення, відображала місцеві сезонні сільськогосподарські роботи, що розпочинаються із символічного відкриття воріт. У стародавніх текстах II тис. до н.е., знайдених у Дворіччі, де завдяки схожим із Сузіанною природно-географічним умовам проводилися майже одночасно відповідні сільськогосподарські роботи, повідомляється про виведення худоби із загонів, зокрема про відкриття “воріт Бога, що направляє волів у Ніппурі” [BE X 69,71] у 2-му місяці ніппурського календаря, який відповідає квітню-травню та позначається сполученням шумерських ідеограм GU₄-SI-SU₃/SA₂. Це словосполучення М. Коен перекладав як “місяць, коли рогаті воли йдуть вперед”, а В.В. Емельянов узяв до уваги пояснення щодо цього місяця, дане в асирійській Астролябії XI ст. до н.е., як місяця, “(коли) воли вирушають, волога земля відкривається, плуг омивається...” [KAV 218]. Саме у квітні-травні в Месопотамії настає пік весняного паводка, чимало ділянок суходолу зволожуються та розпочинається водовідведення, проводиться збір урожаю зернових, а худобу виводять із хлів [Емельянов 1999, 57–58].

Дослідник еламських календарних систем Ф. Блюає при порівнянні еламського календаря XV–XIV ст. до н.е. проводить семантичну аналогію між наступним за *pīl bābi* місяцем DINGIR.MAH, ідеограма назви якого дослівно перекладається із шумерської мови як “Великий Бог”, та назвою мі-

сяця *belili* ‘пані, господиня, богиня’, зафіксованого в еламських календарях I тис. до н.е. в Таллі-Мальян та в Персеполі [Basello]. Це слово може стосуватися, на нашу думку, богині кохання та війн – шумерської Інанні, еламської Ірніні, вавилонської Іштар, що, згідно із шумерськими, вавилонськими та асирійськими текстами, спускається в підземне царство вслід за своїм чоловіком (згідно з деякими шумерськими текстами, що суперечать одне одному, – братом або сином [Емельянов 1999, 96]) – богом родючості і приплоду худоби Думузі (вавилонський Таммуз). Саме у червні-липні, який у вавилонському календарі, що виник на основі ніппурського, називався ду’узу (ця назва є співзвучною з назвою місяця таммуз, що в сучасних асирійському та арабському календарях відповідає липню, а згідно з єврейським календарем – червню-липню. – В.Х.), у Шумері та Вавилоні й, можливо, в Еламі здійснювалися обряди, пов’язані з відходом Думузі (Таммуза) у підземне царство. У цей період наставала спека, а на зрошених полях у долинах річок з’являвся трав’яний покрив, який селяни заорювали в землю як добриво, а також готували поля до роботи повторною оранкою, боронуванням та висіванням насіння. Саме з цим пов’язані обряди ранніх землеробів, що супроводжувалися оплакуванням зернят, які закопували в землю, щоб вони потім проросли, а також сюжети про передчасну смерть молодих божеств родючості, які потім воскресали, коли зріли посіви [Емельянов 1999, 77–81].

Назва місяця *abu* (*a-bi*), що, згідно з вищезгаданим текстом з Хафт-Тепе, мав наставати після місяця DINGIR.MAH, є співзвучною з назвою вавилонського місяця абу та єврейського місяця аб/ав (липень-серпень), а також місяця аб, що в сучасному асирійському та арабському сонячних календарях відповідає серпню. У цей час спека в Месопотамії та Хузестані досягає вдень 45–50°C, а то й вище. З південного заходу віють вітри-суховії. У цей час здійснюється збір фініків. Назву *abu* (*abi*, *api*) С. Ленгдон перекладав як “тростина”, “дрова”, “хмиз”. Саме в цьому місяці у Шумері та Вавилоні відбувалися обряди із запаленням смолоскипів, що символізували знищення священним вогнем і сонцем злих духів, усіякої нечисті, яка виходить із підземного світу. Відбувалися також обряди годування душ предків, яким, згідно з віруваннями як жителів Дворіччя, так і ела-

мітів, не вистачало їжі та питва. Крім того, проводилися спортивні змагання молоді на честь предка-героя Гільгамеша, символами якого були лев та сонце [Дьяконов 1990, 294; Емельянов 1999, 46–47, 83–91]. Тому асоціація цього місяця зі знаком зодіаку Лева, що виникла ще в глибоку давнину, не випадкова. Обряди стародавніх народів Близького Сходу і Європи, що проводилися у липні й першій половині серпня і були пов'язані з образом Сонця, відображали також і початок скорочення світлового дня, поступовий “відхід Сонця в Нижній світ”. Ці вірування проявлялися й у купальських обрядах давніх слов'ян, що складалися як зі стрибків через вогонь, який уособлював образ Сонця, так і пускання труноподібних човників зі свічками, і це дійство символізувало відхід Сонця до підземного царства [Емельянов 1999, 91]. У зазначеному тексті з Хафт-Тепе також повідомляється про свято Абу, під час якого слід було приносити в жертву додаткову кількість борошна, ячмінного пива та жертвних баранів [Negahban 1993, 359–360].

Наступний місяць, що згадується у вищевикладеному фрагменті тексту з Хафт-Тепе, має суто еламську за походженням назву – *lalube* (ланлубе). Саме цей місяць В. Хінц вважав початком еламського року, а не перший місяць весни [Hinz 1963, 1–3]. Щодо цього твердження можна зауважити, що, згідно з сучасним єврейським календарем, який виник на вавилонській основі, на початку місяця елулу (серпень-вересень), що настає після місяця ав (аб) і, ймовірно, відповідає еламському ланлубе, відзначається одне з чотирьох новорічних свят (новоріччя, пов'язане із приплодом худоби), головне з яких – Рош Ашана – настає на початку місяця тішрі (вересень-жовтень) [Бройтман 1991, 5, 20]. Євреї для пояснення традиції відзначати новоріччя кілька разів на рік як початок певного процесу у житті суспільства наводять такі сучасні реалії, як, наприклад, початок нового навчального року чи нового фінансового року. Саме у серпні-вересні, коли в Месопотамії, а також у Хузестані починає спадати спека, а у Дворіччі іноді навіть випадають перші дощі, згідно з ніппурським календарем починалося нове півріччя – *akitu* (Za₂MU) із приходом місяця, який позначався сукупністю шумерограм ITI.KIN. ⁴INNIN, що у вищезгаданій асирійській Астролябії трактувався як “місяць *kin*, (коли проводить-

ся) служба (на честь) Інанні (Іштар) Еламської; богині Іштар у річці освячуються, щорічно сяють” [KAV 218, II 16–21]. Те, що у цьому документі головна богиня населення давньої Месопотамії має титул Еламської богині, В.В. Емельянов пояснює асоціаціями в уявленнях мешканців Дворіччя еламської богині неба Піненкір з Інанною, ім'я якої в більш давні часи писалося шумерською мовою *nin-an-na* ‘володарка неба’ [Емельянов 1999, 92–93]. Проте, на нашу думку, присвоєння шумерсько-вавилонській Інанні-Іштар титулу еламської богині може бути пов'язане ще й з такими історичними подіями, як захоплення статуї цієї богині із храму в Уруку, де Інанна вважалася божеством міста, еламитами під час їхнього нападу на Дворіччя у 2024 році, коли було розгромлено останню в історії шумерську державу III династії Уру, або 1171 року в ході навали еламського царя Кутера-Нахунте на Вавилонію. Після цього мешканці Уруку спорудили нову статую Інанні (Іштар), оскільки в цей період вважалося, що якщо буде вивезено статую божества з міста чи поселення, то саме божество покидає його мешканців, і вони стають беззахисними перед нещастями, що можуть їх спіткати. Вивезену в Сузи статую Іштар мешканці Уруку вже не прийняли після того, як її хотів ім повернути після кількох століть перебування в Еламі асирійський цар Ашшурбанипал, що захопив цю статую в Сузах, розгромивши їх у 645 р. до н.е. Мешканці Уруку в той час уже вірили в те, що справжнім “втіленням” богині є їхня статуя Іштар, яку вони спорудили після захоплення старої статуї еламитами. Пізніше, у 625 р. до н.е., асирійський цар Набопаласар повернув у Сузи захоплену Ашшурбанипалом статую Інанні (Іштар), щоб перетворити еламців на своїх союзників [Белявський 1971, 100–101]. Мешканці Дворіччя та, ймовірно, також і Еламу вважали, що в місяці *ulūlu* (серпень-вересень), назва якого походить від дієслова *elēlu* ‘робити світлим, чистим’, богиня Інанна (Іштар) очищалася, повернувшись із підземного царства, а також очищалася першими після літньої посухи дощами та водами зрошувальних каналів і сама земля, яку засівали ячменем на нове півріччя сільськогосподарських робіт. Інші народи Передньої Азії та Середземномор'я також цей період ототожнювали з очищенням водою та відзначали свята божеств родю-

чості і приплоду. Євреї, наприклад, у кінці свята елул влаштовують ритуал очищення – ташліх, скидаючи у воду всі гріхи, що накопичилися за рік. Давні греки влаштовували в цей час свято Персефони, дочки Деметри, що на півроку відходила до підземного світу, а римляни у вересні відзначали свято омивання Діани. Християни у кінці серпня, а також у вересні відзначають Успіння та Різдво Пресвятої Богородиці [Емельянов 1999, 92–98].

У наступних рядках документу № 1 (XLIV) з Хафт-Тепе назви місяців, що йдуть за вищезазначеними, збереглися, і вони в цілому збігаються з назвами місяців еламського календаря, зафіксованими вищезгаданими ассирійськими текстами 1-ї половини I тис. до н.е. (див. таблицю): 4) 6 GUR ZI.DA 6 GUR *bi-il-la-ta* 10 UDU.NITA *ša* ITI *še-bu-še-bi-i-a* à ITI *še-er-i* APIN *ša* 2 ITI *A-ku-na-an-nu i-na-an-din...*] “[6 гурів борошна, 6 гурів ячмінного пива, 10 баранів (має бути принесено протягом) місяців *šebušebi* та *šeri ereši...*” [IRET; Negahban 1993, 359].

Назва місяця *šebušebi*, що не має аналогів в інших календарях та місяцесловах Дворіччя та Еламу, на думку автора статті, може бути редуплікацією шумерського *šeba*, що дослівно перекладається як “хлібний раціон”, “зерновий пайок” [http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.html], проте в цьому випадку ця редуплікована назва може мати значення місяця, коли небесні сили наділяють людей їхньою пайкою врожаю, а також визначається доля людини. У такому випадку, якщо попередній місяць ланлубе міг відповідати серпню-вересню, то *šebušebi* міг би припадати на вересень-жовтень, коли в Месопотамії сіють ячмінь, садять овочі, зрощують посіви водою, зібраною у водосховищах, а наприкінці цього періоду починаються рясні дощі. Аналогічні природні явища та проведення сільськогосподарських робіт відбуваються і на Хузестанській рівнині. Згідно з даними ніппурського календаря, цей місяць, що був сьомим за порядком цього календаря, позначався шумерограмами ITI DU₆-KU₃, яку Т. Якобсен перекладав як місяць “священного пагорба”, що являв собою купу врожайного зерна [Jacobsen 1987, 371]. До речі, в ассирійських джерелах цей священний пагорб називається *ašar šimāti* ‘місце (визначення) долі’ [Емельянов 1999, 105]. Інші дослідники вбачали у цьому “священ-

ному пагорбі” асоціації давніх шумерів зі Світовою Горюю, де живуть боги і звідки походить шумерська культура [Cohen 1993, 107] і взагалі початок буття. Ці уявлення відобразилися в ассиро-вавилонській назві місяця – *tašritu* ‘початок’ (у євреїв у вересні-жовтні настає місяць тішрі. – В.Х.), тобто початок нового півріччя, що настає у день осіннього рівнодення [Емельянов 1999, 98–100]. Свято Ташриту, згідно з ассирійськими документами I тис. до н.е., відзначалося в Ассирії та Вавилонії у місяць з однойменною назвою, який ассирійці вважали новорічним. Церемоніали, що проводилися цього місяця, було присвячено сотворінню світу. Під час проведення святкових ритуалів читалися літургійні тексти з ассиро-вавилонської міфічної поеми про сотворіння світу “Енума Еліш” (“Коли вгори...”). Свято Ташриту також згадується і у вищезгаданому тексті з Хафт-Тепе. До цього свята, як і до свята Абу, приносили в жертву продукти та поголів’я дрібної рогатої худоби [Negahban 1993, 367].

Е. Рейнер при трактуванні змісту ідеограми назви наступного місяця ITI *šeri* APIN, що має основне значення в шумерській мові “плуг”, переклала назву цього місяця як *šeri ereši* [IRET; Negahban 1993, 359], взявши за основу перелік еламських місяців, що містять зазначені ассирійські джерела VIII–VII ст. до н.е. У цих джерелах наступний за порядком місяць, що наставав після місяця *šebušebi* (див. таблицю), мав аккадську (ассирійську) назву *šeri ereši*, тобто “(місяць) жнив на оброблених полях”.

Проте увагу автора цієї статті привернули назви шумерських та ассиро-вавилонських місяців, що містять шумерське слово *arin* чи ідеограму APIN, основним значенням якої є “плуг”. Це – 8-й місяць ніппурського календаря ^{8is} APIN.DU₈A (відповідав жовтню-листопаду), про який у вищезгаданій ассирійській Астролябії XI ст. до н.е. (KAV 218, II 39–46), сказано, що це “місяць *arin*, (коли) мотика та плуг [у степу] словесний поєдинок влаштовують, новоріччя оранки починається, місяць Ішкура (шумерсько-аккадського бога дощів та грому. – В.Х.)”. У цьому документі зазначений місяць також називається аккадською (ассирійською) мовою ITI APIN *pa-tar*, тобто “місяць відпускання плуга, звільнення плуга” [Емельянов 1999, 108]. Назву цього місяця І.М. Дьяконов перекладав як “місяць відкривання плуга” [Дьяконов 1990, 295], а

М. Коен та В.В. Ємельянов вважали, що до-слівний переклад шумерської назви як “мі-сяць відпускання плуга” цілком відповідає реальному змісту основних сільськогоспо-дарських робіт цього місяця, а саме при-пинення оранки, що тривала, згідно зі згада-ною в зазначеній асирійській Астролябії суперечкою між Мотикою та Плугом, 4 мі-сяці, тобто з 4-го по 8-й місяць, і протягом решти місяців ніппурського календаря оран-ка в полях не велася [Ємельянов 1999, 107–108; Cohen 1993, 112].

Назва наступного, 9-го, місяця, вказаного у джерелі з Хафт-Тепе – *tamhiri* [Negahban 1993, 367], що означає аккадською мовою “битва”, не зустрічається в шумерських та вавилонському календарях, а згідно із зазна-ченим джерелом, цей місяць відповідає лис-топаду-грудню. У Вавилоні на цей період припадав місяць *kis(si)limu*, а у євреїв він на-зивається *kislev*. У ніппурському календарі назва цього місяця позначалася шумерською ідеограмою GAN-GAN-E₃, що на основі ана-лізу даних асирійської Астролябії XI ст. до н.е. означало “вихід з підземного царства бога чуми і вбивств Ерри”, що, на думку В.В. Ємельянова, могло означати “місяць виходу Убивці року” [Ємельянов 1999, 114]. Саме в цьому місяці максимально можливо за законами природи зменшується світловий день. У цей же період, у 25-й день місяця *kislev*, іудеї святкують Хануку, головним об-рядом якої є запалення вогнів, що символізує відновлення храмового вівтаря, а слов’яни православного віросповідання відзначають день Св. Прокла, кленучи в цей день підзем-ну нечисть, щоб вона не виходила назовні [Ємельянов 1999, 118].

Еламські назви наступних двох місяців (*Sililiti* та *Hultupe*), що передують остан-ньому місяцю календаря з Хафт-Тепе – *šabatu* [Negahban 1993, 367], про який ра-ніше йшла мова в цій статті, на жаль, ще не перекладено внаслідок ізольованості елам-ської мови та відсутності білінгв. Можна лише сказати, що цей період охоплював проміжок часу приблизно з другої полови-ни грудня до кінця лютого, коли як у Ме-сопотамії, так і в Сузіані припиняються основні сільськогосподарські роботи, ідуть дощі та поступово розливаються ріки.

Досить цікавим є те, що у зазначеному джерелі з Хафт-Тепе, де даються вказівки щодо кількості жертвних продуктів та тварин, практично не залишається місця для високосного 13-го місяця, як в інших стародавніх календарях цього регіону. Про це чітко говориться у 7-му рядку докумен-та: ...60 UDU.NITÁ *te-er-ru še-et-ru ša* 12 ITI “60 баранів (буде принесено) Терру-Шетру протягом 12 місяців”. Навряд чи можливо, щоб у XV ст. до н.е. еламіти за-своїли, як і давні єгиптяни, сонячний кале-ндар. Можливо, у календарі ритуалів та релігійних обрядів еламіти не вважали за потрібне додавати високосний місяць, без якого неможливо було обійтися при скла-данні календарів сільськогосподарських ро-біт, а також при плануванні збору податків державою після збирання врожаю певної сільськогосподарської культури.

Підводячи підсумок викладеного у цій статті, слід зазначити, що, незважа-ючи на чітке викладення порядку міся-ців еламського календаря XV–XIV ст. до н.е. та можливості пояснення суті кале-ндарних ритуалів і свят у місяці, назви яких збігаються з назвами вавилонсь-ких місяців, на відміну від еламських за походженням назв, етимологізувати які поки що немає змоги через слабку ви-вченість еламської мови, все ж існують такі невирішені проблеми, як визначен-ня тривалості місяців та року в цілому, а також співвідношення з іншими давніми та сучасними календарями. Ця проблема також підсилюється відсутністю інфор-мації про порядок доповнення високос-них місяців із метою максимального зменшення невідповідності між соняч-ним календарем, найбільш придатним для розвитку землеробських суспільств, та традиційними місячно-сонячними кале-ндарями стародавньої Передньої Азії. Вірогідно, єдиного порядку доповнення високосних місяців у Месопотамії та Еламі у II тис. до н.е. ще не було, що при-звело до розбіжностей у порядку розта-шування місяців як між еламськими та месопотамськими календарями, так і між власне стародавніми еламськими кале-ндарними системами різних епох.

ЛІТЕРАТУРА

Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Санкт-Петербург, 1993.

Белявский В.А. Вавилон легендарный и Вавилон исторический. Москва, 1971.

- Бикерман Э. Хронология Древнего мира.* Москва, 1975.
Бройтман Э.М. Еврейские традиции. Москва, 1991.
Дьяконов И.М. Люди города Ура. Москва, 1990.
Дьяконов И.М. О работе с шумерскими историческими источниками // Вестник древней истории, 1958, №2.
Дьяконов И.М. Основы хронологии Вавилонии и Ассирии // Бикерман Э. Хронология Древнего мира. Москва, 1975.
Дьяконов И.М., Дандамаев М.А., Лившиц В.А. Месяцы в Древней Передней Азии // Дополнительная статья к монографии: Бикерман Э. Хронология Древнего мира. Москва, 1975.
Емельянов В.В. Древний Шумер: очерки культуры. Санкт-Петербург, 2003.
Емельянов В.В. Ниппурский календарь и ранняя история зодиака. Санкт-Петербург, 1999.
Емельянов В.В. 6. Ритуал в Древней Месопотамии. Санкт-Петербург, 2003.
Календарь в культуре народов мира. Москва, 1995.
Крамер С. История начинается в Шумере. Москва, 1965.
Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. Москва, 1995.
Хинц В. Государство Элам. Москва, 1977.
Храновський В.А. Етнічна історія стародавнього Еламу (V – середина I тис. до н.е.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2007.
Хрестоматія по історії Древнього Востока: в 2-х частих / Под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. Часть 2. Москва, 1980.
Юсифов Ю.Б. Элам. Социально-экономическая история. Москва, 1977.
Akkadian Dictionary // www.premiumwanadoo.com/cuneiform.languages/dictionary/list.php
Basello G.P. Babylonia and Elam. The Evidence of the Calendars // http://digilander.libero.it/elam/elam/chicago.htm
Cohen M.E. The Cultic Calendars of the Ancient Near East. Bethesda, 1993.
<http://cdli.ucla.edu/info/copyright.html>
www.elbabilon.ru/vavilonskie-tsari.html
Hinz W. Elamica // Orientalia, vol. 32, fasc.1, 1963, №5
Jacobsen Th. The harps that once... New Haven, London, 1987.
Negahban E.O. Haffari-ye Haft Tepeh va Dasht-e Khuzestan. Tehran, 1993.
<http://psd.museum.upenn.edu/epsd/index.html>
<http://www.shahnamehvairan.com/arceo/hafttape-shoosh-3743-pr.htm>
Steve M.J., Vallat F. Selseleh-e Ige-Halkiha // Athar, 1990.

**Скорочені назви періодичних видань
та опублікованих стародавніх джерел:**

AfO – *Archiv für Orientforschung.*

BE – *Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series A. Cuneiform Texts.*

IRET – *Reiner E. Inscription from a Royal Elamite Tomb // Archiv für Orientforschung, Band XXIV, 1973, p. 87–102.*

KAV – *Schroeder O. Keilschrifttexte aus Assur verschieden Inhalts.* Leipzig, 1920.

КАЛЕНДАРНІ СИСТЕМИ В ЕЛАМІ ТА МЕСОПОТАМІЇ
У II – I-Й ПОЛОВИНІ I ТИС. ДО Н.Е. У ХРОНОЛОГІЧНОМУ ПОРЯДКУ
(за Дж.П. Бацелло)

[<http://digilander.libero.it/elam/elam/chicago.htm>]

cent	Babylonian standard	native	Susa Akkadian XX–XVII	Haft Tape Akkadian XIV	Tsil-i Malyān Elamite XI	Assyrian texts Akkadian VIII–VII	Persepolis Elamite VI–V
I	nisanu (BĀR)	šer'ī ša ešēdi / šer'ī ebūri	addaru / A.ŠĀ DINGIR.RA ŠE.KIN.KUD.A ?	a-da-ri	(BĀR.ZAG.GAR)	šabātu / BĀR.SAG.SAG	zikh
II	ayaru (GU ₄)	pīl bābi	šer'ī ša ešēdi / šer'ī ebūri	še-er-t-EBUR	adari (GU ₄)	adari	zarpakim
III	simānu (SIG ₄)	DINGIR.MAH	pīl bābi	pī-it-ba-ba		šer'ī EBUR	hadar
IV	du'uzu (ŠU)	?	DINGIR.MAH	DINGIR.MAH / be-eh-ti.DINGIR		pīl bābi	hallime
V	abu (NE)	lanlube	abu	a-bi	belli	DINGIR.MAH	zilatam
VI	uḫū (KIN)	?	lanlube	la-al-lu-u-bi-e	api (KIN) / manšarki		belit
VII	tašrītu (DU ₆)	šer'ī ša erēši	A.ŠĀ DINGIR.RA URU ₄ ?	še-bu-še-bi-i	lanlube	lal(l)ubū	manšarki
VIII	arabšamna (APIN)	tamḫīru	šer'ī ša erēši	še-er-t-URU ₄	siban	sibātu / šebātu	lankelli
IX	kis(s)ilimu (GAN)	zilitum	tamḫīru	tam-bi-n	serum / šerman	šer'ī ša erēši / siban AB.SIN.URU ₄ .ši	
X	tebātu (AB)	ḫultuppū	siliḫtu	si-fi-li-ti	gammana	tamḫīru	šermi
XI	šabātu (ZIZ)	šabātu	ḫultuppū	ḫu-ul-lu-up-pi-e		siliḫtu	kutmama
XII	addaru (SE)	addaru	šabātu	ša-(a)-ba-a-ti		ḫultuppū / ḫUL.DUB.E	aššetukpi